

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

**Дипломна робота
бакалавра**

з теми: **Ідейно-політичні погляди йосифлян і нестяжателів.**

Виконала: студентка 4 курсу
спеціальності 6.02030203 «Історія»
денної форми навчання
Гурин Віталія Євгенівна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри архівознавства, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін
Адамовський Володимир Іванович

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія і джерельна база дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	11
Висновки до розділу 1.....	13
Розділ 2. Ідейно-політичні погляди нестяжателів	14
Висновки до розділу 2.....	27
Розділ 3. Доктрина йосифлян	28
Висновки до розділу 3.....	41
Розділ 4. Полеміка між нестяжателями та йосифлянами як предмет політичного дослідження	42
Висновки до розділу 4.....	56
Висновки	57
Список використаних джерел та літератури	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що сучасний період в історії Росії є кризовим і перехідним. Він відзначений радикальною переоцінкою багатьох духовних цінностей і соціокультурних традицій, що тягне за собою втрату в суспільстві відчуття стабільності і самоідентичності. У зв'язку з цим релігійні дослідження з історії православ'я як провідної конфесії Росії, вирішальною мірою визначають смисли розвитку російської культури, стають все більш затребувані. Особливий інтерес викликають дослідження перехідних періодів російської історії, зазначених, так само як і сучасна епоха, перебудовою і ламкою багатьох традиційних соціокультурних і релігійних підвалин. Кінець XV – середина XVI століття – це період набуття давньоруською державою своєї політичної і релігійної незалежності, що поставило його перед необхідністю вирішення цілого комплексу проблем релігійного і політичного життя. Саме тоді були закладені основні релігійні, культурні та політичні коди розвитку країни, на багато століть визначили її історію. Вже тільки той факт, що російська держава як така з'являється тільки в кінці XV ст. і остаточно формується до середини XVI ст., змушує звертати особливу увагу на цей історичний період.

Одним з основних подій, що вплинули на державну та релігійну самосвідомість Русі, було падіння Константинополя в 1453 р., що означало зникнення з духовної та політичної карти світу могутньої християнської православної держави – Візантійської імперії. Якщо раніше Русь жила в тіні її величі, маючи всякий раз, в разі появи будь-яких політичних або ж релігійних розбіжностей, можливість звернутися до її авторитету, то тепер ці питання доводилося вирішувати самостійно. Великий вплив на релігійну самосвідомість Русі надав і Флорентійський собор, що відбувся у 1439 р., на якому грецька церква під дією все зростаючої загрози з боку турецької імперії була змушена підписати Унію, яка б означала її залежність від церкви латинської. Подія ця на Русі сприймалася надзвичайно бурхливо і дозволила надалі великому князю обґрунтувати свою незалежність від влади грецького патріарха як

відступника від православної віри і вести політику підпорядкування церкви своєї влади. У своєму прагненні до незалежності від Візантії Іван III, скориставшись підписаною Унією як приводом, практично розірвавши будь-які відносини з грецькою церквою. З цього часу загострюється і боротьба великого князя за право визначати і керувати релігійним життям країни. З кінця XV ст. на Русі виникають запитання до багатьох релігійних та соціальних питань і робляться спроби відповісти на них.

Цей час зазначено гострою полемікою між різними напрямками релігійної думки в Російській православній церкві, особливо це стосується ідейно-політичних поглядів йосифлян і нестяжателів. Усвідомлення ідейного змісту цієї полеміки, чітке розуміння ідейних позицій сторін спору прояснюють і відкривають забуті смисли вітчизняної релігійної, культурної та політичної історії, що, в свою чергу, сприяє самоідентифікації сучасного індивіда і суспільства в цілому. Гуманітарна наука минулого нерідко займалася дослідженням тих чи інших моментів духовної культури Русі пізнього Середньовіччя, найчастіше вона вивчалася як явище політичного, культурного, соціального або економічного життя країни. Дослідження російської релігійної думки кінця XV – середини XVI ст. як цілісного релігійного і соціокультурного явища практично відсутні.

Об'єктом дослідження є російська релігійна культура пізнього Середньовіччя, що знайшла найбільш повне вираження в богословських, релігійно-полемічних трактатах, в іконографічних пам'ятках, середньовічних іконах, храмових і вівтарних розписах.

Предмет дослідження – російська релігійна думка кінця XV середина XVI ст., представлена вченням йосифлян та нестяжателів.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розкрити зміст і виявити особливості основних ідейно-політичних поглядів йосифлян і нестяжателів кінця XV – першої половини XVI ст. Для реалізації цієї мети пропонується вирішити такі завдання:

- проаналізувати історіографію і джерельну базу дослідження;

- охарактеризувати ідейно-політичні погляди нестяжателів та вчення Ніла Сорського;
- проаналізувати доктрину йосифлян та вчення Йосипа Волоцького;
- виявити смисли політичної полеміки між нестяжателями та йосифлянами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з XIV ст. до XVI ст., який дає можливість висвітлити істотно важливі кількісні та якісні характеристики взаємовідносин держави і православної церкви вказаного періоду.

Територіальні межі роботи охоплюють канонічну територію Російської держави у XIV-XVI ст.

Методологічні основи дослідження визначаються розробленими у російському (А.Ю. Григоренко, А.І. Плигузов, Н.В. Сініцина і ін.) релігієзнавстві методами вивчення релігії. В роботі використовуються методи комплексного міждисциплінарного аналізу, релігійної герменевтики і феноменології, порівняльно-історичного аналізу і релігієзнавчої текстології.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше релігійні погляди нестяжателів і йосифлян, а також полеміка між ними, вивчаються з метою визначення та реконструкції їх віровчень як логічно зв'язкових богословських систем. Крім того, дослідження полягає в припущенні, що справжні причини і сенс релігійного конфлікту між йосифлянами і нестяжателями полягали в різному розумінні принципів положень християнського віровчення, в першу чергу проблеми порятунку душі.

Теоретична і практична значущість бакалаврської роботи визначається тим, що в ній зачіпається широке коло проблем розвитку релігійної думки середньовічної Русі. Тому її висновки і результати можуть бути використані як при обговоренні фундаментальних питань релігієзнавства, так і для вивчення проблем духовно-моральних і релігійних підстав російської культури і філософії. Практична значимість полягає в можливості залучення її матеріалів при написанні узагальнюючих праць з історії Російської держави і православної церкви XIV-XVI ст. та ролі її подвижників для зміцнення країни.

Структура бакалаврської роботи. Складається зі вступу, чотирьох розділів, двох підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків в кінці роботи, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Протистояння між двома течіями всередині Російської православної церкви, нестяжателями і йосифлянами, почалося за Івана III, а остаточно завершилася під час правління Грозного; що йосифляни - прихильники і послідовники Й. Волоцький (1440 - 1515) - відстоювали ідею багатой, могутньої церкви, що володіє майном і земельними угіддями, а їх опоненти на чолі з Н. Сорський (1433 -1508) закликали церкву відмовитися від земних багатств.

Засновником доктрини «нестяжательства» прийнято вважати Ніла Сорського (1433-1508). У центрі його теоретичних побудов містився індивід із комплексом психобіологічних незмінних якостей, з-поміж яких особливій критиці мислителя піддавався помисел «сріблoloубства». Ідею «нестяжання» покладено в основу розуміння Нілом Сорським форми організації чернецтва і взаємовідносин церковної та світської влади. Мислитель вважав згубною тогочасну монастирську форму організації та діяльності чернецтва як таку, що втратила своє призначення. Діяльність церкви повинна бути обмежена духовною сферою та орієнтована на допомогу людині. Ніл Сорський вважав, що вдосконалення людини можливе лише за наявності у неї вільної волі, тобто права вибору, заснованого на досвіді й знаннях.

Концепція Ніла Сорського знаходила розуміння не тільки в середовищі його прихильників і послідовників, а й тимчасових союзників, які сприймали ті її аспекти, котрі відповідали їхнім політичним поглядам на розвиток держави. Зокрема, ставлення Сорського до монастирів, їхні претензії на верховенство у спорі зі світською владою відповідали інтересам і позиції Івана III, який прагнув до секуляризації церковних і монастирських земель на користь держави і послаблення в такий спосіб позицій церкви як великого феодала.

Перемога Івана III, який спирався на ідеологічну лінію «нестяжателів», на соборі 1503 р. означала не тільки послаблення економічної могутності й політичного авторитету церкви як феодалської корпорації, а й сприяла активізації процесу державного з'єднання та посилення центральної влади.

Найбільш повно основні положення вчення «нестяжання» розробив

Максим Грек, з ім'ям якого пов'язують ідеї про організацію станово-представницьких установ як форми існування влади та управління.

Питання сутності, форми влади, законних способів її реалізації становили найважливіший предмет роздумів мислителя. Саме вони приваблюють найбільшу увагу, оскільки відображають його погляд на реальні та можливі процеси державно-правового будівництва Росії XVI ст. Сутність верховної влади М. Грек традиційно визначав похідною від божественної волі. При цьому особа і поведінка царя в процесі реалізації ним високих повноважень мали відповідати необхідним моральним критеріям: стриманість і терпимість стосовно підданих; приборкання своїх пристрастей і вад.

Розглядаючи питання про походження влади, М. Грек визначав дві законні способи зайняття престолу: за спадкуванням та обранням за активної участі в цьому процесі громадської думки у формі єдиномислення всієї Землі. Оптимальною формою, на думку мислителя, було б управління царя разом із радниками. Цар мав оцінювати своїх радників за діловими якостями, наближати добрих та усувати лихих, щоб не піддаватися їхньому впливу. Мислитель закликав до законних засобів реалізації владних повноважень монарха; царська влада повинна здійснюватися на основі Божих заповідей і відповідно з позитивним законом. Позитивне право існує самостійно і реалізується в системі державного законодавства, яке регулює всю адміністративну діяльність, відносини влади законними формами.

Опонентами Ніла Сорського та його послідовників виступили «йосифляни», основні положення доктрини яких було сформульовано Йосифом Волоцьким (1440-1515), який дав своє ім'я цьому напрямкові політичної думки.

Сучасні дослідники вважають, що теоретичні положення послань Волоцького відіграли важливу роль у формуванні офіційної ідеології Російської держави та уточненні місця Росії у світовому історичному процесі. Вплив мислителя на політичне життя російського суспільства виявився справді великим, але й неоднозначним: він не раз змінював свою політичну орієнтацію та переглядав позиції з важливих питань суспільно-політичного життя держави. При цьому мислитель завжди послідовно проводив лінію «стяжателів» у

питанні організації чернецтва та співвідношенні духовної та світської влади.

В основі позицій Й. Волоцького лежала ідея необхідності постійного зміцнення економічної основи монастирів за особисто кожного окремого члена монастирської корпорації. Й. Волоцький розумно поєднував із визнанням права монастирів на володіння вотчинами і використання чужої праці.

Мислитель сформулював низку принципів положень про перевагу духовної влади над світською. Його позиція в цьому питанні не була незмінною і мала значну амплітуду коливання, яка визначалася політикою князя.

Важливе місце в посланнях Й. Волоцького посідала його позиція щодо єретиків. Єретичне інакодумання мислитель вважав злочином не тільки проти церкви і релігії, а й політичним злочином проти держави, який повинен бути суворо покараний державно-правовими заходами. При цьому влада не зв'язана підлеглистю «правді» – закону та може вдаватися до будь-яких засобів, бо вибрані Богом на владу не можуть бути зв'язані звичайною людською мораллю. Виправдовуючи в боротьбі з єретиками найжорстокіші міри переслідування, Й. Волоцький вважав їх законними, оскільки божественна воля є для нього джерелом не тільки влади, а й законодавства.

Негативно оцінюючи правові уявлення мислителя, який підготував громадську думку до законодавчого закріплення жорстоких санкцій за релігійні, а згодом і політичні інакомислення, не слід, однак, затемнювати те нове й позитивне, що знайшло відображення в теорії.

Волоцький одним із перших розділив поняття «походження влади» і «реалізація влади», створивши цим об'єктивну можливість критики дій володаря не як носія божественної волі, а як виконавця її. Він теоретично обґрунтував правомірність опору цареві-лиходію, хоч і робив це, суб'єктивно виходячи з інтересів розширення впливу церковного авторитету і підпорядкування йому світської влади.

Таким чином, в подальшому, коли мова буде йти про боротьбу «йосифлян» з «нестяжателями», то необхідно пам'ятати, що сам преподобний Н. Сорський політикою ніколи не займався (чого з упевненістю не можна сказати про Й. Волоцького). Але його послідовники включилися в політичну

боротьбу і встали в опозицію лінії вже настільки ж політизованих йосифлян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

I Джерела:

1. Зимин А.А. Послания Иосифа Волоцкого / А.А. Зимин, Я.С. Лурье. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 390 с.
2. Казакова Я.А. Вассиан Патрикеев и его сочинения / Я.А. Казакова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 357 с.
3. Новгородские летописи (так названные Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). – СПб.: Археогр. комис., 1879. – 620 с.
4. Приподобний Нил Сорский Наставление о душе и страстях / Н. Сорский. – СПб.: Тропа Троянова, 2007. – 192 с.
5. ПСРЛ. Т. 4: Новгородская и псковская летописи // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1848. – Т. 4. – 360 с.
6. Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века / ред.: А.В. Кузьмин, А.И. Плигузов. – М.: Языки славянской культуры, 2008. – 547 с.
7. Сочинения преподобного Максима Грека. – Ч. 1: Догматико-полемические сочинения, изд. при Казанской духовной академии. – Казань: В тип. Губ. правления, 1859. – 552 с.
8. Сочинения преподобного Максима Грека. – Ч. 2.: Нравоучительные сочинения, изд. при Казанской духовной академии. – Казань: В тип. Губ. правления, 1860. – 460 с.
9. Хрестоматия по истории СССР. Т. 1: С древнейших времен до конца XVII века / В.И. Лебедев, М.Н. Тихомиров, В.Е. Сыроечковский. – М.: Учпедгиз, 1949. – 507 с.
10. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV – XV веков. – Т. 2 / Л.В. Черепнин; Отв. ред. А.А. Новосельский. – М.: Изд-тво АН СССР, 1951. – 428 с.

II Література:

11. Архангельский А.С. Нил Сорский и Вассиан Патрикеев, их литературные труды и идеи в Древней Руси [Электронный ресурс]: историко-литературный

- очерк / А.С. Архангельский. – СПб.: Тип. И. Вошинского, 1882. – 323 с. – Режим доступа: <http://znanium.com/>
12. Бегунов Ю.К. «Слово иное» – новонайденное произведение русской публицистики XVI в. о борьбе Ивана III с землевладением церкви / Ю.К. Бегунов // ТОДРЛ. – Т. XX. – М.; Л.: Наука, 1964. – С. 251-264.
13. Белякова Е.В. Судьба сборников церковных канонов на Руси / Е.В. Белякова // Исторический вестник. – Москва; Воронеж, 2000. – № 1(5). – С. 33-39.
14. Борисов Н.С. Русская церковь в политической борьбе XIV – XV веков / Н.С. Борисов. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1986. – 205 с.
15. Борисов Н.С. Церковные деятели средневековой Руси XIII – XVII вв. / Н.С. Борисов. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 200 с.
16. Боровкова-Майкова, М.С. Нил Сорский и Паисий Величковский / М. Боровкова-Майкова. – СПб: тип. М.А. Александрова, 1911. – 11 с.
17. Будовниц И.У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVI веках / И.У. Будовниц. – М.: Наука, 1966. – 390 с.
18. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 2: Период второй. Московский. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно / Е.Е. Голубинский. – М.: Имп. о-во истории и древностей российских при Моск. университете, 1911. – 616 с.
19. Горский А.В. Отношения иноков Кириллова Белозерского и Иосифова Волоколамского монастырей в XVI в. / А.В. Горский // Прибавление к изданию святых отцов в рус. пер. – М., 1851. – Ч. 10. – С. 502-527.
20. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века / Б.Д. Греков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 534 с.
21. Григоренко А.Ю. Богословские споры на Руси позднего средневековья / А.Ю. Григоренко // Отечественные традиции гуманитарного знания: история и современность: Сб. докл. – СПб.: Изд-во ИНЖЭКОН, 2005. – С. 44-46
22. Григоренко А.Ю. Духовная культура Московской Руси конца XV – первой половины XVI века / А.Ю. Григоренко. – СПб.: СПбГИЭУ, 2012. – 351 с.

23. Григоренко А.Ю. Иосифляне и нестяжатели – истоки противостояния / А.Ю. Григоренко // Вестн. Русского христианского гуманитарного института. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – № 3. – С. 89-95.
24. Григоренко А.Ю. Истоки нестяжательских воззрений Вассиана Патрикеева / А.Ю. Григоренко // Вестн. ИНЖЭКОНА. Сер. гуманитарные науки. – СПб., 2010. – Вып. 4(39). – С. 118-124
25. Григоренко А.Ю. Максим Грек: вера и знание / А.Ю. Григоренко // Матер. 2-го С.-Петербургского симпозиума историков русской философии. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992. – С. 235-237
26. Григоренко А.Ю. О духовной культуре Московской Руси / А.Ю. Григоренко // Отечественные традиции гуманитарного знания: история и современность: Сб. докл. – СПб.: Изд-во ИНЖЭКОН, 2007. – С. 66-68.
27. Григоренко А.Ю. Синодики в контексте полемики Иосифа Волоцкого и митрополита Зосимы / А.Ю. Григоренко // Вестн. ИНЖЭКОНА. Сер. Гуманитарные науки. – СПб., 2012. – Вып. 2 (54). – С. 153-164
28. Дмитриев М.В. К проблемам истории русского монашества в XIV – начале XVI века / М.В. Дмитриев // Вопросы истории. – 1997. – № 3. – С. 146-153.
29. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви / А.П. Доброклонский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 424 с.
30. Заичкин И.А. Русская история: популярный очерк. IX – середина XVII в. / И.А. Заичкин И.Н. Почкаев. – М.: Мысль, 1992. – 797 с.
31. Зимин А.А. России на рубеже XV – XVI вв. / А.А. Зимин. – М.: Мысль, 1982. – 333 с.
32. Зимин А.А. Россия на пороге нового времени / А.А. Зимин. – М.: Мысль, 1972. – 452 с.
33. Иванов А.И. Литературное наследие Максима Грека: Характеристика, атрибуции, библиография / А.И. Иванов. – Л.: Наука, Ленныгр. отд-ние, 1969. – 248 с.
34. Казакова И.А. Очерки по истории русской общественной мысли. Первая треть XVI века / И.А. Казакова. – Л.: Изд-во АН СССР, 1970. – 289 с.

35. Казакова Н.А. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века / Н.А. Казакова, Я.С. Лурье; Отв. ред. В.Д. Бонч-Бруевич. – М.-Л.: Изд-тво АН СССР, 1955. – 540 с.
36. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Том 1 / А.В. Карташев. – Париж: YMCA-PRESS, 1959. – 686 с.
37. Клибанов А.И. Реформационные движения в России в XIV – первой половине XVI в. / А.И. Клибанов. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 411 с.
38. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Том 2.: Курс русской истории / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1988. – 447 с.
39. Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России (XV – XVI вв.) / В.Б. Кобрин. – М.: Наука, 1985. – 444 с.
40. Лилиенфельд Ф.О литературном жанре сочинений Нила Сорского / Ф. Лилиенфельд // ТОДРЛ. – М.; Л., 1902. – Т. 18. – С. 80-93.
41. Лурье Я.С. К вопросу об идеологии Нила Сорского / Я.С. Лурье // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XIII. – М.-Л., 1957. – С. 182-213.
42. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века / Я.С. Лурье. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 528 с.
43. Лурье Я.С. Вопрос об идеологических движениях конца XV – начала XVI в. в научной литературе / Я.С. Лурье // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XV. – М.-Л., 1958. – С. 131-152.
44. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.
45. Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI – XVII вв. / С.Ф. Платонов. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 499 с.
46. Плигузов А.И. Памятники раннего «нестяжательства» первой трети XVI века: Автореф. дис. канд. ист. Наук / А.И. Плигузов. – М., 1986. – 24 с.
47. Плигузов А.И. Poleмика в Русской Церкви первой трети XVI столетия / А.И. Плигузов. – М.: Индрик, 2002. – 415 с.
48. Преподобные Иосиф Волоцкий и Нил Сорский / Сост. иеромонах Герман Чекунов. – М.: Русский издательский центр, Иосифо-Волоцкий ставропигиальный мужской монастырь, 2011. – 320 с.

49. Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII – XV столетий / А.Е. Пресняков. – СПб.: Тип. Я. Башмакова, 1918 – 458 с.
50. Прохоров Г.М. Послания Нила Сорского / Г.М. Прохоров // ТОДРЛ. Л., 1974. – Т. 29. – С. 125-143.
51. Романенко Е.В. Нил Сорский и традиции русского монашества / Е.В. Романенко. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 252 с.
52. Русское православие: Вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
53. Сахаров А.М. Образование и развитие российского государства в XIV – XVII вв. / А.М. Сахаров. – М.: Высш. шк., 1969 – 223 с.
54. Седельникова А.Д. Очерки католического влияния в Новгороде в конце XV – начале XVI в. / А.Д. Седельникова // Доклады АН СССР, 1929, сер. В. – №1. – С. 16-19.
55. Семендяев Ф.И. К вопросу о статусе и положении первых русских митрополитов / Ф.И. Семендяев // Исторические исследования: материалы междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2012 г.). – Уфа: Лето, 2012. – С. 58-60.
56. Сеницына Н.В. Максим Грек в России / Н.В. Сеницына. – М.: Наука, 1977. – 332 с.
57. Сеницына Н.В. Нестяжательство, и русская православная церковь XIV – XVI вв. / Н.В. Сеницына // Религии мира. История и современность: Ежегодник. – М., 1983. – С. 76-101.
58. Сеницына Н.В. Спорные вопросы истории нестяжательства или о логике исторического доказательства / Н.В. Сеницына // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков. – М.: Изд-во АН СССР, 1990. – Ч. 2. – С. 250-254.
59. Сеницына Н.В. Типы монастырей и русский аскетический идеал (XV – XVI вв.) / Н.В. Сеницына // Монашество и монастыри в России XI – XX вв. – М.: Наука, 2002. – С. 116-149.

60. Скрынников Р.Г. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв. Подвижники русской церкви / Р.Г. Скрынников. – Новосибирск: Наука, 1991. – 397 с.
61. Скрынников Р.Г. Россия накануне «Смутного времени» / Р.Г. Скрынников. – М.: Мысль. 1980. – 205 с.
62. Скрынников Р.Г. Святители и власти / Р.Г. Скрынников. – Ленинград: Лениздат, 1990. – 352 с.
63. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн.2: История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Голос, 1993. – 768 с.
64. Федотов Г.П. Святые Древней Руси / Г.П. Федотов. – М.: Московский рабочий, 1990. – 269 с.
65. Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – 3-е изд. с пред. прот. И. Мейендорфа и указателем имён / Г.В. Флоровский. – Париж: YMCA-PRESS, 1983. – 600 с.
66. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI – XVI вв.) / А.С. Хорошев. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. – 206 с.